

108/5

चित्रमीमंसा

chित्रa mimosa

108/5

2145 ✓

नेहिसूनयोरंतः संकुचिताकारतयातदुत्सेधयोस्तेषां पतनं न स्यात्। कथंचित्तयोः पतित्वावलि वयं याता
 नामपिवलिषुतिर्यगेव गमनं स्यात् न नाभिशेषाप्रतिः। नाभौ च संहतायां प्रवेशेन स्यात्। पक्ष्माधरादिपत
 नक्रमकथनेन वनिश्चलत्वं व्यज्यते। मुरवादिचलने सति पक्ष्मपतिना नांते बांश्च धरपक्षो धरादिकमेणपत
 ना संभवान्। किंच यमिरेव विशेषणो देव्यालोकोत्तरं सौंदर्यमपि व्यज्यते। स्थिता इत्यनेन पक्ष्मणामविर
 लतायाः क्षणमित्यनेन ते बांसस्य तायाः पक्ष्मपतनशिथिलवेगे रुद बिंदुभिस्त्वाउमोत्पाद्यधरस्या
 तिसौकुमार्यस्य पक्ष्माधरपतनातिशिथिलवेगानांते बांस्तनोत्सेधचूर्णाभावरणनेन नयोरतिकाष्ठि
 न्यस्यत्रोविष्टं भोपिवलीषुते बांस्त्वलनोत्पावलीनां विस्पृष्टतायाः सर्वा बिंदूनां नाभावेव प्रवेशक
 थनेन नाभेरतिगह्वरतायाश्च अभिव्यंजनात्। एवं वाच्यातिशायिव्यंग्यमात्रे ध्वने रुदाहरणमिदं
 यथावा। निःशेषच्युतचंदनं स्तनतटं निर्दृष्टरागो धरो नेत्रे हूरमनं जनेपुलकिताननीत वेयंतनुः
 मिथ्यावादिनिर्दृतिबांधवजनस्याज्ञातपीडागमेवापीस्नानुमितोगतासिनपुनस्तस्याधमस्या
 तिकं॥ अत्रवापीस्नानुंगतासिनतुनस्तकाशमिति वा क्यार्थस्थितेतत्सशोकोमेवरंतुंगतासीत्य

राम

र्यमि व्यज्यते। तथाहि। अधमत्वमपकृष्टत्वं तच्च जात्या कर्मणा वा भवति। तत्र जात्यापकर्षेनोत्तम
 नायिकानायकस्य वक्ति। नापि स्वाधराधपयं वसायिदूतीसंभोगादिहीनकर्मतिरिक्तकर्मणा
 तादृशंचदूतीसंप्रेषणादिना प्राचीनं सर्वसौंदर्यमेवेति नोद्घाटनार्हं। अन्यथा स्वयंदूतीसंप्रेषणानु
 पपत्तेः। तदनंतरं वस्त्रे अपित दूतीसंभोगरूपमेव स्वयंसन्निहितचिह्नं ज्ञातुं शक्यं हीनकर्मसं
 भवतीति तत्पर्यवसायिनाऽधमपदेन तस्यातिक्रमेवरंतुंगतासीति व्यज्यते। निःशेषच्युत
 चंदनं स्तनतटमित्यादीति वाक्यानि संभोगचिह्नोद्घाटनेन तत्र साहाय्यकमाचरति। कथं निः
 शेषच्युतचंदनं स्तनतटमित्यत्र तावद्वापीस्नानुंगतासीति वाच्यार्थमुपपादयिषुमिदं
 उत्तरीयाकर्षणोत्तमचंदनच्युतिरित्ययथासिद्धिपरिहाराय दूरं संसृज्यते। निःशेषविशेषणं
 कृतं। ततश्चंदनच्युतेः स्नानसाधारण्यमावर्तनेन संभोगचिह्नोद्घाटनाय तत्र गृह्यमाणं स्नानं
 नेहिसर्वत्रच्युतिः स्यात्। तवतुस्तनयोस्तदेव परिभाराय वदश्यते इयमाश्चेत्युक्तेवेति। यथा
 निर्दृष्टरागो धर इत्यत्र तावत्तदग्रहणविलंबान्। प्राचीनरागस्य किंचिन्नष्टतेत्यव्ययमिति सिद्धि

परिहाराय निर्मृष्टराग इति रागस्य निःशेषमष्टमोक्ता। पुनः स्नानसाधारण्यव्यावर्तने न संभोगविहो
 हाटनायाधर इति विशिष्य यद्वा उक्तरोक्षे सरागे अधरोष्ठमात्रस्य निर्मृष्टरागतां चुंबनकृतैवेति न
 त्रैदूरमनं जे इत्यत्र प्रातर्दत्तमंजनं कालविलंबेन किंचिद्विलुप्तमित्यन्यथासिद्धिपरिहाराय दूरमि
 त्युक्तं। दूरमत्यर्थमित्यापत्तौर्थः। कालतः स्नानेन वा सर्वतोऽंजनलोपः स्यात्तत्र तु लोचनयोः कृ
 चित्पात एव अनंजनत्वं। इदं चुंबनकृतमेवेति। पुलकिता तन्वीत वेयं न नुरित्यत्रापाततस्तन्वी
 तिसहजना नवकीर्तनेन पुलकिनेति स्नानचिह्नोपन्यासः। पुलकिता पितन्वीवर्त्तन इति हृदि स्थि
 तोच्यः। तेन च स्नानेन पुलकिता तनुः किंचिदुल्लुसिता भवति रतिक्लेशजनिता वेवता नवपुल
 कोद्रमाविति मर्मोद्घाटनं। एवमेभिर्वाक्यैरुपसृतेनाधमपदेन तस्यांति कमेवरं तुंगता सी
 तिव्यज्यमाने प्राग्वाच्यार्थदेशायां वापी स्नातुंगता सीत्येतदनुगुणार्थतया अन्वितं मिथ्या
 वादिनीत्यादि संबोधनं व्यंग्यानुगुण एवार्थव्यवस्थिति। ततश्च न्यग्भावितवाच्यमस्यापि
 व्यंग्यं वाच्यातिशायीति इदमपि ध्वनेरुदाहरणं। यत्र व्यंग्यं वाच्यातिशायितदुणीभूतव्यंग्यं।

राम
२

श्रीरामायनमः॥ अभिवंद्य चंद्रशेखरमाद्यं गौरीसखं परं ज्योतिः॥ वित्तोमि विपुलविषयां विश
 दा र्था मर्थवित्रमीमांसां॥ १॥ त्रिविधं तावत्काव्यं ध्वनिगुणीभूत व्यंग्यं चित्रमेवात्॥ यत्र वाच्यातिशा
 यिव्यंग्यं स ध्वनिः। यथा स्थिताः क्षणं पक्ष्मसुता उिता धराः पयोधरे तसे धनिपातचूर्णिकाः। वलीषु
 तस्याः स्खलितः प्रपेदिरे विरेण नाभिं प्रथमोद विंदवः॥ अत्र तपस्यत्यादेव्यादे हो परिनिपति
 तानां प्रथमोद विंदवतां क्रिया स्वभाववर्णनेन देव्याः समाधुचिता वस्थाना भिव्यक्तिद्वारा विरनिदा
 घतसदे हो परिनिपतनेन मुखपारवश्यं संभ्रमहेतो प्रथमदृष्टावधिसिद्धता समाध्यवस्थाय
 ज्यते। तथा हि नासाग्रन्यस्तनः संहतास्यः सुनिश्चलः। ध्यायीत मम सादेव मुसे विष्टन्यवाग्रत इति
 समाधिस तास वस्थानमाहुः। अत्र पक्ष्मसुस्थिता इत्यनेन नासाग्रन्यस्तनयनतारूपमर्द्धनिमील
 नं व्यज्यते। सर्वथोन्मीलने पक्ष्मणा मुखग्रितेन सर्वथानिमीलने तेषा मधोयत्वेन च तेषु जलविह्वं
 स्थित्यसंभवात्। पक्ष्मभ्यश्च्युतानां तेषा मास्येऽप्रवेशो नाधरोष्ठे निपत्य ततश्च्युति कथमेन संहता
 स्यत्वं व्यज्यते। ततश्च्युतानां स्तनोत्सेधनिपतनादिवर्णनेन तु उरो विष्टमः अत्र लसवदनता वस्था

यथा। गच्छाम्यनुत दर्शनेन भवतः किं त्वत्तिरुत्पद्यते किं त्वेवं विजनस्थयोर्हृतजनः संभाव
यत्यन्यथा। इत्यामंत्रणमंगिस्त्वितद्वथावस्थानखेदालसामाश्लिष्यत्युलकोत्तरांचित
तनुर्गोपीहरिः पातुवः। अत्र गच्छाम्यनुतेत्यामंत्रणेन त्वयारंतुमेतावत्कालं स्थितं न तत्र
व्यमिति व्यंग्यं। तनुद्वत्यामंत्रणमंगिस्त्वितद्वथावस्थानखेदालसामित्येतद्वाच्यस्य सिद्धिं
करोतीति तदंगत्वात् न वाच्यातिशयः। अतो गुणीभूतव्यंग्यमिदं। यथावा। प्रहरविरतो मध्ये वा
दूस्तस्येपि परेथवा किमु तसकलेयानेवाहि प्रियत्वमिहेष्यसि। इति दिनशतप्राप्यं देशं प्रियस्य
यिया सतो हरिति गमनेवालावाक्यैः सवाव्यगलज्जलैः॥ अत्र सकलमहः परमावधिस्ततः प
रं प्राणान्धारयितुं न शक्नोमीति व्यंग्यं। प्रियगमननिवारणरूपस्य वाच्यस्य सिद्धिं करोतीति
तदंगत्वाद्वाच्यातिशयि अतः इदमपि गुणीभूतव्यंग्यं। अथ दव्यंग्यमपि चारुतच्चित्रं। तच्चि
विधं। शब्दचित्रमर्थचित्रमुभयचित्रमिति। शब्दचित्रं यथा। नवपलाशपलाशवनं पुरः स्फु
टपरागपरागतपंकजं। मृदुलतांतलतांतमलोकयत्स सुरभिंसुरभिंसुमनोभरैः॥ अथ
चित्रं यथा। संछिन्नमूलः क्षतजै नरेणुस्तस्योपरिष्ठातपवनावधृतः। अंगारशेषस्य हुताशनस्य

पूर्वोद्धितो धर्म इवावभासे। उभयचित्रं यथा। वराहः कल्याणं वितरतु सवः कल्पविरमे विनिधुचिनी
दत्तमुदकमुर्वीमुदबहत्। खराघातनुद्यत्कुलशिरविरूटप्रविलुठल्लिलाकोटिस्फोटस्फुटघाति
तमंगल्यपटहः। तदेवंत्रिविधेकाव्येधनिगुणीभूतव्यंग्ययोरन्यत्रास्माभिः प्रपंचः कृतः। शब्दचित्रं
स्य प्रायोनीरसत्वात्नात्यंतं तदाद्वियंते द्वयः नवातत्रविचारणीयं अतीवोपलभ्यत इति शब्दचित्रं
समपहायार्थचित्रेमीमांसाप्रसन्नविस्तीर्णप्रस्तूयते। चित्रं चित्रवर्गे प्रदर्श्य योर्लक्ष्यलक्षणयोः
प्राचीनानामेव श्लोकाः प्रायेणालिख्यंते॥॥ इति चित्रमीमांसायां यथारंभप्रकरणं॥॥ उपमेकांशे
लक्ष्यसंप्राप्ताच्चित्रभूमिकाभेदात्। रंजयति काव्यं रंजयतीति द्विधा चेतः। चंद्र इव मुखमिति सादृश्य
वर्णनं तावदुपमा। सेवोक्तिभंगीभेदेनानेकालं कारभावं भजते। तथा हि। चंद्र इव मुखं मुखमिव चंद्रः
इत्युपमेयोपमा। मुखं मुखमिवेत्यनन्वयः। मुखमिव चंद्र इति प्रतीपं। चंद्र इव मुखं स्मरामीति स्मर
णं। मुखमेव चंद्र इति रूपकं। मुखचंद्रेण तापः शाम्यतीति परिणामः। किमिदं मुखमुताहो चंद्र इति संचे
हः। चंद्र इति चकोरास्तु मुखमनुधावंतीति भांतिमान्। चंद्र इति चकोराः कमलमिति चंचरीकाः त्वं मुख
रंजयतीत्युल्लेखः। चंद्रो यं न मुखमित्यपहवः। नूनं चंद्र इत्युल्लेखः। चंद्रो यमित्यतिशयोक्तिः। मुखे न चंद्रः

मलेनिर्जिते इति तुल्ययोगिता। निशि चंद्रस्त्वमुखं च हव्यतीति दीपकं। त्वमुख एवाहं रज्यामिवं
इ एव च कोरः सज्जत इति प्रतिवस्तूपमा। दिवि चंद्रो भुवि त्वमुखमिति दृष्टोतः। मुखं चंद्रश्चिं
विभक्तीति निदर्शना। निःकलेकं मुखं चंद्रादतिरिच्यत व्यतिरेकः। त्वमुखेन चंद्रो निशा सुहृष्य
तीति सहोक्तिः। मुखं नेत्रं कुरुचिरं स्मितं ज्योत्स्नोपशोभितमिति समासोक्तिः। अत्र नेत्रं सदृशं वं
हरिणाहितं सक्तिना इति श्लेषः। मुखस्य पुरतश्चंद्रो निःप्रभ इति अप्रस्तुतप्रशंसा। एवमुक्ताले
कारविवर्तवती यमुपमा। तदिदं चित्रं विश्वं ब्रह्मज्ञानादिव उपमाज्ञानात्ज्ञातं भवतीत्याहो निम
प्यते निखिलमेतदसहितासा। अस्यास्तावदेवं लक्षणा माहः। उपमानोपमेयत्वयोग्ययोरर्थ
योर्द्वयोः। इदं साधर्म्यमुपमेत्युच्यते काव्यवेदिभिः। कविसंममयप्रसिद्धानुरोधेन हृद्यतया ना
व्यशोभाकर एवालेकारनां भजने। अनौगोसदृशो गवय इति नोपमा। गोवह्निवृद्धतिन रूपकं। स्था
णुर्वापुरुषो वेति न संदेहः। इदं रजतमिति न भ्रांतिमान्। नायं सर्व इति नोपमा। पीनो देवदत्तो
दिवान् भुंक्त इति न पर्यायोक्तिः। पर्वतो वह्निमानिति नानुमाचं। स देवदत्त इति न स्मरणं। तस्य
स्थमि पातं ताम इति न यथा संख्यं। पुत्रेण सह गतः पितृति न सहोक्तिः। तेन विना गत इ

तिन विरोक्तिः श्वेतो धातुर्तीति न श्लेषः। इत्याहूहनीय। अत्रेदं विचार्यते। द्वयोरिति विशेषणम्
 ह किमर्थं। स्वस्य स्वेनैव साधर्म्यवर्णनात्मके स्थानन्वयस्य व्युदासायार्थमिति चेत्। एवम
 पि उपमानस्योपमेयत्वकल्पनात्मके प्रतीपद्वयोः पर्यायेणोपमानोपमेयत्वकल्पनात्मिकायां
 उपमेयोपमायां चातिव्याप्तिः। तयोः सादृश्यवर्णनसत्त्वात् उपमात्वेन संग्राह्यत्वेनैवानेन
 योपिसंग्राह्यः स्यादिति व्यर्थद्वयोरिति पदं। एतेन साधर्म्यमुपमानेदइतिका व्यप्रकाशि
 कोक्तलक्षणे अनन्वयव्युदासायमेदग्रहणमपि प्रत्युक्तं। न हि संभवत्साधर्म्य एव उपमा
 त्वं। येन स्वस्य स्वेन साधर्म्यसंभवात् अनन्वयस्य व्युद्वेद्यत्वं इतरयोः संग्राह्यत्वं च स्या
 त्। तथात्वे हंसीवधवलकीर्तिः स्वर्गगामवगाह तद्व्यादेः क्विकल्पिते साधर्म्योपमा
 या अनुपमात्वप्रसंगान्। किंच सत्यामप्युपमानोपमेयत्वयोग्यतायां सत्यपि हृद्यत्वे लिं १० म
 गवचनभेदादिदुष्टाया मुपमायां हंसीवधवलश्रृङ्गः संग्रंसीकामलं न भइत्योदिरूपाया ४
 मतिव्याप्तिः। उदाहरिष्यमाणे उपमाधनो चातिव्याप्तिः। न हि सोप्यलंकारः अलंकार्यत्वात्

ब्राह्मणश्रमणन्यायेनतत्रालंकारध्वनिव्यपदेशइति सिद्धांतात्। यदिचदुष्टादुष्टालंकार्यलंका
रसाधारणोपमासामान्यलक्षणमिति नोक्तातिव्याप्तिस्तदोपमानोपमेयत्वयोग्येति
हृद्यमिति च व्यर्थं। कविसमयप्रसिद्धभावादिनादुष्टोपमायात्रापिसंज्ञाह्यत्वात्। यच्चवि
द्यानाथेनलक्षणमुक्तं। स्वतःसिद्धेनमिन्नेनसंमतेनचधर्मतः। साम्यमन्येनवर्यस्य
वाच्यंवेदेकदोपमा। अत्रस्वतःसिद्धेनेत्युत्प्रेक्षाव्यावृत्तिः। तत्रोपमानस्यकविकल्पित
त्वेनलोकासिद्धत्वाभावात्। मिन्नेनेत्यनन्वयव्यावृत्तिः। संमतेनेति सर्वविधदुष्टोपमा
व्यावृत्तिः। कविसमयप्रसिद्धभावेनलिंगवचनभेदादिनावायद्यदसंमतंतस्यसर्वस्या
पिसंमतपदेनव्यावर्तनाद्वैतिश्लेषव्यावृत्तिः। श्लेषेहि सकलकलंपुरमेतज्ज्ञानं
संप्रति सुधांशुबिंबमिवेत्यादौशृङ्गसाम्यमात्रमिवशब्देनोच्यते। नगुणक्रियारूपध
र्मसाम्यं। अन्येतवर्यस्येत्यनेनप्रतीपव्यावृत्तिः। तत्रवर्येनप्रकृतेनाप्रकृतसादृश्य
वर्णनादेकदेत्यनेनोपमेयोपमाव्यावृत्तिः। वाच्यमित्यनेनव्यंग्योपमाव्यावृत्तिरि
ति। तत्रोत्प्रेक्षाव्यावृत्तयेस्वतःसिद्धेनेत्युक्तमयुक्तं। उत्प्रेक्षायामिवकारस्यविष

यविषयि नो स्तादाभ्यादि संभावनावाचकत्वेन न त्र साम्यस्या वाच्यतया तत्र एव तद्व्यावृत्तेः । अ
त्र हि चक्रवर्तिना यदोयमुपमानां शो लो कृतः सिद्धि म्छति । तदो यमेव येने वश द्यः साधन्य स्थ
कः । यदा पुनरयं लोकादा सिद्धः कवि कविकल्पितः । अत दोत्ये श्वे वये ने वश द्यः संभावना पर इति
दृष्टं च लोके संभावना परत्व मि वश द्ये स्य । दुरेतिष्ठ न देवदत्त इवाभातीति । कथं च स्वतः सि
द्धे नेत्युत्प्रेक्षा व्यावृत्तिः । न नित्यमस्मिन् परि हेर्ण ते नित्यम्काननः शो गित लावती र्णः । आनंद
पद्मिंदुरिव स्व धाम्ना विभातिलो के न व क । कृती द्र दू तिन दी पो त्ये सो दा ह रा र को पमान स्य
दोः स्वतः सिद्ध तात् । इदुः शो गित लावती र्णत्वा का रेण कविकल्पित इति चेत्तर्हि चंद्र बिंबादि
व विष चंद्र नादिव चानलः । परुषा वा गितो वक्रादित्य संभा वि तो पमा इत्युक्तरूपायाम संभा
वि तो पमायाम व्याप्तिः । विषानल योः स्वतः सिद्धत्वे पि चंद्र चंद्र न प्र भवत्वेन कविकल्पितत्वा
त् । उभो यदिव्यो म्नि एथ कू प्रवाहा वाकाश गंगा पय सः प ते तां । ते नो पमी ये तत माल नील
मा मुक्त मुक्ता लन मस्य वक्षः । इति कविकल्पितो पमानाया मुपमा यां सर्व थे वा । व्या
प्तिः । भिन्ने नेत्यनन्वय व्यावृत्त्यर्थमुपात्तमप्युक्ते । अनंतरत्न रत्न प्र भवस्य यस्य हि

राम
५

तद्विन्नत्वं तच्च प्रकृतं तत्त्ववेति ४

मंत्रसौ भाग्यविलोपिजातं। एको हि दोषो गुणसन्निपाते निमज्जती दोः किरलोषि वां कः।
इत्यस्यामुपपादकोपमायामव्याप्तिः। तत्रोपमेयदोषगुणसामान्यान्तर्गतानां उपमा
नानां दोषगुणविशेषाणां कलंककिरणानां तद्विन्नत्वाभावात्। अथोपमेयतावच्छेदक
भिन्नोपमानतावच्छेदकधर्मावच्छिन्नत्वं एतदपिन युक्तं। अनवरतकनकवितस्वरण
धृतजललवकरतरंगितार्थिततेः। भणितिरिव मतिर्मतिरिव चेष्टाचेष्टे वकीर्त्तिरतिवि
मला इति रसनोपमायामव्याप्तेः। मतिरित्युपमानतावच्छेदकानां उपमेयतावच्छेदक
भिन्नत्वाभावात्। उपमेयोपमायां उपमेयतावच्छेदकोपमानतावच्छेदकयोर्द्वयोरपि
तद्विन्नत्वाभावेनोक्तविशेषणेनैव न ह्यवृत्तिसिद्ध्या एकदेत्यस्य वैयर्थ्यापत्तेश्च। रजो
भिः स्पन्दनोद्भूतैर्गजैश्च घनसन्निभैः। न भस्मलमिव व्योम कुर्वन् व्योमेव भूतलं इति उ
पमेयोपमाप्रकरणोदाहरिष्यमाणपरस्यरोपमायामव्याप्तेः। अथोपमेयता
वच्छेदकभिन्नधर्मावच्छिन्नत्वमुपमानस्य तद्विन्नत्वमित्यनेन विवक्षितं। इदमपि न।

उवाच देवस्य सहस्ररश्मिस्त्वृणानवनिर्मितमातपत्रं । सतदुक्कूलादविहूरमोलिर्बभौ पतद्वं
 गइवोत्तमांगे । अदत्त्वा मादृशो माभूदत्वा त्वं त्वा दृशो भवेत्यभिन्नधर्मिको यमा स्व व्या
 प्तेऽप्या । तत्र परमेष्ठ्य रत्ना देः स्तोपमेयता वच्छेदकस्यैकोऽपमानता वच्छेदकत्वात् । श्लेषव्यापृ
 त्यर्थधर्मतिद्विति विशेषणमप्ययुक्तं । तत्र न शब्दसाम्यमात्रमिवेनोच्यते किंतु गुणसा
 म्यमपीति तदव्यावृत्तेः । ननु पुरे स कलकलत्वं कलकलशब्दसाहित्यं । सुधांशु बिंबे क
 लासा । कल्यमिति नेकोऽनुगतो गुणो लभ्यते । मैवं । श्लेषमिति का भेदाध्यवसायमूलया
 नेदेऽभेद इत्येवं रूपया अतिशयोक्त्या धर्मसाधारण्यलाभात् । न ह्युपमानो यमेय
 योरनुगत्या धर्मस्य मुख्यसाधारण्य एव उपमालंकारः । पांशो यमं सार्पितं लंबहारः कू
 म्पांगरागो हरिचंदनेन । आभातिवालातपरत्नसानुः स निर्दोहो हारद्वारद्विराजद्वारद्वो हार
 चंदनवालातपहार निर्दोहादीनां बिंबप्रतिबिंबभावेन निर्दिष्टानामपि साधारणधर्म
 त्वांगीकारात् । ननु स कलकलमित्यादावपि गुणसाम्यं चेदुपमेव स्यादिति चेत् । शब्द

रूप

६

पुराणसाम्यं न संभवतीति भावेन ॥ श्लिष्टविशेषणेषु मे दाध्यवसायेने कस्य स्थालं कारांतरेषु सु
 वेरवि स माश्रयणात् तस्माद्दुर्मत इत्यनेन न श्लेषो व्यावर्तयितुं शक्यते । वस्तुनस्तु सकलक
 लमित्यादावुपमैवेति व्यर्थमेव धर्मत इति विशेषणं । अलंकारांतरविविक्तस्तु श्लेषवि
 षयस्तत्प्रकरणे दर्शयिष्यते । किंच विविक्तविषयाभावेनालंकारांतरबाधकत्वमिति वा
 चोयुक्तिरप्ययुक्ता । विषयसद्भावमात्रेणानिरवकाशत्वहानेर्विविक्तविषयानपेक्षणात् ।
 न ह्ययमलंकारगोचरो लोकाभ्यायः यद्विविक्तविषयो वक्तव्य इति । अरंध्ररत्नानां सुवर्ण
 विविक्तविषयाभावेपि सुवर्णाश्रितानामेव चारुताहेतुत्वेन अलंकारांतरत्वव्यवस्थितेः
 अन्यथा निरवकाशैररंध्रप्रत्युद्गारत्नैः सावकाशस्य तदाश्रयसुवर्णस्यालंकारता
 बाधेता । नाप्ययं वाक्यवित्तमंतःशास्त्रीयन्यायः । पदे तुहोतीत्यादीनामिव उत्तराद्वैजु
 होतीत्यादीनां आहवनीयशास्त्रादिविविक्तविषयाभावेपि सविषयत्वमात्रेण प्रतिष्ठित
 त्वात् । नाप्यसाधारण्येन ह्यस्त्रन्यायः । सहोक्त्यादीनामेति श्रियोक्त्यादिविविक्तवि

राम ७

षयाभावेपि तदबाधेनालंकारांतरत्वव्यवहारतस्मिन् विरोध इहाप्यविशिष्टस्तस्माद्वैजो
 यमाप्रतिभोत्यन्निहेतुश्लेषालंकार इत्ययुक्तं । प्रत्युतोपमैवात्र श्लेषप्रतिभाहेतुः न हि
 पुरवर्णनप्रकरणे सकलकलमितितद्विशेषणपदस्य सुधांशुविंबमिवेत्युपमाया
 या अनिवंधने कलासाकल्यलक्षणाधीनं प्रतिभासंभवति । प्रतीयत्यादस्यै अन्ये
 न वर्यस्य साम्यमित्युक्तं । तत्रान्येनेत्युक्तं । अन्येनेत्यस्य मिन्नेनेति विशेषणो न पो
 नरुक्तात् । किंच वर्यात्प्रकृतादन्येनाप्रकृतेनेति यद्यर्थस्तदा । इतराण्यपिरक्षां
 सिपेतुर्वाजिरकोटिपुंरजांसि समं रोक्ता नितलो गित नदीधि वेति समुच्चितोपमा
 यामव्याप्तिः । तत्र समरांगवेन रजसां शोणितेषु पतनस्यापि वर्यत्वात्तादृशपदितुस्व
 यं वर्येनावर्येन वा कुतश्चिद्वर्यादन्येनेत्यर्थस्तदाप्युक्तं । पुराणत्वादुपमानभाव
 सप्यसहमानस्योपमानत्वकृत्यनरूपे प्रतीयेति व्याप्तिर्यथा । अहमेव गुरुः सुदारु

एषामिति हाहा हलमास्म तातद्वयः। नानुसंति भवाद्दृशानि भूयो भुवने स्मिन्वचनानि
 दुर्जनानां अत्र हि वराणां नानुर्जनवचसां हाहा हलेनाति प्रहृष्टोषत्वात्तु पमानभावम
 प्यसहमानेन साम्यनिबंधनं। अत्र वरण्यस्येत्यप्युक्तं। त्वत्कीर्त्तः पुरतो भातिज्यात्मा
 ध्वानमलीमसेति अग्रस्तुत प्रशंसासंकीर्णोपमायामव्याप्तेः। तत्र कीर्त्तरेव वरण्यत्वेन
 उपोत्तनाया अवरण्यत्वात्। अपि चान्येन वरण्यस्य साम्यं वाच्यमिति कोर्थः। किमन्यप्राति
 यो गिकत्वेन वरण्यगतं साम्यं वाच्यमिति किंवा यथा कथंचित् वरण्यं वरण्यो भयानिरूपि
 पितं साम्यं वाच्यमिति। अथ वा वराणां नुयो गिकत्वेन साम्यं वाच्यमिति। आद्ये सरसि
 तमिदमात्रं न च तस्याः सममिति चेत्तसि संमर्दविधत्ते इति उभयविश्यां तसादृश्ये। प
 मायामव्याप्तिः। द्वितीये प्रसिद्धप्रतीपेप्यव्याप्तिस्तदवस्थेव। तृतीये वरण्यस्य साम्यमित्ये एम
 तावता विवक्षितार्थलाभादन्येनेत्यस्य वेद्यर्थः। उपमेयोपमाव्याहृत्यर्थ एव देति

साम्यमात्रं चेदपि किमित्युपमानस्यात्। न हि शब्दान्यगुणादिसाम्यमेवोपमाप्रयोजकं
 न शब्दसाम्यमिति कुलधर्मः। यथा प्रह्लादनाम्नः प्रतापात्तपनो यथा। तथैव सो भूद
 चर्यो राजा प्रहृतिरंजनात्। इत्यत्र अनुगतार्थनामरूपशब्दसाम्ये। पितुपमादृशनिर्
 किंतु श्लेषस्यालंकारांतरविविक्तविषयाभावेन निरवकाशतया बलवत्त्वेन अलंका
 रांतरबाधकत्वाच्च दुपमाप्रतिभाने पितृत्वातिभोत्यत्र हेतुः श्लेष एव नोपमेति संखु
 कादिभिरभ्युपेयते। ततश्च यथा शब्दसाम्यमात्रमाश्रित्योपमाप्रतिभाने तद्वाधक
 त्वं श्लेषस्य तथा श्लेषमिति काध्यवसायलब्धामेदगुणसाम्यमाश्रित्योपमाप्रतिभ
 ने पितृत्वं शक्यमिति न तदनुरोधेन तत्र गुणसाम्यपरित्यागः। यत्तुरुद्धटेन सकलक
 लमित्यादौ उभयसमर्थयमानेन स्फुटमर्थालंकारावेतावुपमासमुच्चयो। किंतु आश्रि
 त्यशब्दमात्रं सामान्यमिहापि संभवतीति शब्दसाम्यमात्रमिहोक्तं। तदंततः शब्दसाम्य
 मात्रमाश्रित्यापि उपमासमर्थयितुं शक्यत इति भावेन तत्त्वमेदाध्यवसायेनापि

कुरुषायां तत्त्वाख्या नोपमायां साम्यस्यावाच्यत्वेनावाच्यापत्तेः। त्वदाननमधीरासिमावि
 दशनदीधि। भ्रमहं गमिकालक्ष्यके सरंभानि पंकजं इत्यादौ विशिष्टे। पमाद्यासिमाविशेषणा
 द्युपमायां अव्याख्यापत्तेश्च। शस्त्रीश्यामेत्यादिवाचकलुप्तोपमायां चंद्रसुहृन्मुषरमित्यादि
 साम्यलक्षकपदवदुपमायां चाव्याख्यापत्तेश्च। किंच वाच्यमित्यत्र विधेयतया वाच्यतोच्यते। अ
 नुवाद्यतयापि वा। आद्ये सकर्षणमहती सेनां पूर्वसागरगामिनी। वभौ हरजटाभ्रं गंगामि
 वभगीरथः। इत्यादावेवेदं लक्षणां स्यात्। सययौ प्रथमं प्राची तुल्यः प्राची न ब्रह्मिवा। अनुलो
 मानिलो इतैस्तर्जयन्निव केतुमिरित्यादौ न स्यात्। द्वितीये यत्र व्यतिरेकालंकारे साम्यस्य
 निषेधाया नुवाद्यतां मुखेन निष्कलं केन न समस्तव चंद्रमा इत्यादौ तत्रापीदं लक्षणां स्यात्।
 नच निषेधाप्रतियोगित्वेन वाच्यमिति विशेषणीयं। अस्मिन्नसहायोपि प्रभूतोरिपरामवे। राम
 त्रैवाल्यलुप्तजनवत्सगर्वोयं महाधृतिरिति व्यतिरेके तथा व्यतिपाद्येः। नच निषेधप्रतियो
 गिको ह्यननुप्रविष्टतया वाच्यमिति विशेषणीयं। वृथाचरसिद्धिं भृंगतत्र वनांतरे। माल

त्यासदृशीकापि भ्रमन्नपिनलस्यसे। इत्युपमानलुप्तायामव्याप्तेः। तत्र सदृशलाभनिषेधे सा
 म्यस्यापि प्रतियोगिकोटिनिविष्टत्वात्। तस्माद्विद्यानाशोक्तमपिलक्षणा मयुक्तं। यत्तु सरस्वती
 कंठाभ्युत्थेन लक्षणां प्रसिद्धेरनुरोधेन यः परस्परमर्थयोः। भूयो वयवसामान्ययोगः सेहो
 पमामतेति। तदपि गुणक्रियादीनां परस्परसादृश्यवर्णनात्मिकायां। स संजुरम्भकुलानां
 मेलानामुत्पत्तिस्तु वः। तुल्यगंधिषु मत्तेभकूटेषु फलरेण वद्व्याद्युपमायां अव्याप्तं। उद्र
 भूतनतदुगीरमणोपमर्द्धभुक्तोन्नतस्तननिवेशनिभं हि मांशोः। विंबं कठोरवि सकांजक
 जारमेतद्विष्णोः पदं प्रथममग्रकुरैर्नक्ति। सद्यो मुंडितमन्नहृन्नुबुक्प्रस्यद्विनारिं गक
 मित्यादौ प्रसिद्धिरहितोपमानायां कल्पितोपमायां चाव्याप्तेः। येन लंकारसर्वस्वकृतोक्तं। उ
 पमानोपमेययोः साधर्म्यभेदाभेदतुल्यत्वेनोपमा। साधर्म्यत्रयः प्रकाराः। भेदप्राधान्यं ही
 पकतुल्ययोगितादृष्टांतप्रतिवस्तुपमा सहोक्तिव्यतिरेकादिषु। अमेदप्राधान्यं रूपकपरि
 णामभांतिमदुल्लेखादिषु। द्वयोस्तुल्यत्वे यथा स्यामुपमायां। अत्र हि उपमानोपमेयासा

धारणारूपाभ्यां भेदः। साधारणधर्मणा भेदश्चेति द्वयोरपि तुल्यतेवेति। तदप्युपमेयोपमाति
 व्याख्यादिदृष्टमेवेति स्पष्टं। तस्माद्बुद्धिर्बन्धमस्यालक्षणा मिति। अत्रोच्यते। व्यापारउपमानो
 ख्यो भवेद्यदि विवक्षितः। क्रियानिष्पत्तिपर्यंतं उपमालं कृतिस्तु सा। उपमानव्यापारउप
 मिति क्रियानिष्पादको व्यापारः सादृश्यवर्णना। सा उपमिति क्रियानिष्पत्तिपर्यंतं विवक्षि
 ता चेत्तु उपमालंकार इत्यर्थः। तथा च व्यतिरेके नातिव्याप्तिः। तत्र सादृश्यवर्णना सत्वेपि
 मुखेन निष्कले केनेत्यादौ साक्षात्तस्येव निषेधेन नैवान्यतुल्यजनवदित्यादौ तस्य योजकध
 र्मीनिषेधेन नोपमिति क्रियाया अनिष्पत्तेः। नाप्यनन्वयेति व्याप्तिः। तत्रापि स्वस्य स्वेन सादृ
 श्यस्य सादृश्यांतरव्यवच्छेदे रुद्रोदनवपोत्वननाद्यर्थवादे असदर्थस्य निंदास्तुत्यो रिव
 द्वारमात्रत्वेन वर्ण्यमानत्वेन उपमिति क्रियाया अनिष्पत्तेः। अन्यथा स्वस्य स्वेनोपमिति
 क्रियानिष्पत्तौ सादृशांतरव्यवच्छेदेपि सर्वथानुपमत्वद्योतनं फलं न स्यात्। आहुश्च न स्यते
 व फलं भागत्यादयः। यत्र तेनैव तस्य स्यादुपमानोपमेयता। असादृश्यविवक्षातो वदंति त

राम
१०

विशेषणमप्ययुक्ते। तेन खमि वलं लल मि व खमि त्यादौ पर्यायेण प्रवृत्ता यामुपमेयोपमा
 यामिति व्याप्तिरिति रासेपि। तद्वन्तु नीयुगपदुन्मिषितेन तावत्सद्यः परस्परतुल्यमधिरोह
 तांद्वे। प्रत्यं देमानपरुषेतरतारमंतश्च क्षुस्तवप्रचलितभ्रमरंच पर्ययुगपत्प्रवृत्तायां
 तस्या अनिव्याप्यनिरासात्। अपि चैवं ज्योत्स्नेवनयनानंदः सुरेवमदकारणं। प्रभुते
 समाकृष्टसर्वलोका नितं विना निमित्तसाधारणधर्मायां मालोपमायां व्याप्तिः।
 तत्रानेकदा साम्यप्रतिपादनात्। न च बहुपमामेलनमेव मालोपमानैकाता सुचप्र
 त्येकं लक्षणमस्त्विति वाच्यं। तथा सत्युपमेयोपमाप्युपमाप्रतीपमेलनमेवेति
 तद्व्याख्यायार्थविशेषणान्तरकरणायोगात्। संसृष्टिसंकरप्रकरणात्पृथक्पृथक्कृतो
 लेखनमुभयत्रापि तुल्यं। एवमुपमेयोपमाप्रकरणे उदाहरिष्यमाणायोरजोभिः स्यं
 दनोद्भूतैरिति परस्परौपमायामव्याप्तिः। व्यंग्योपमाव्यावृत्त्यर्थे वाच्यमित्युक्तमप्ययुक्तं।
 नयसंभुतवमेवेदं न भृंगोचक्षुषी इमे इति विस्मयसादृश्यात्तत्त्वारव्यानोपमेवसेत्यु

णापद्वसंभावना असंभवद्वस्तुसंबंधनिबंधननिर्दिष्टसमर्थनादीनामिवालेकारांतरत्वायेभा
 त्रा अथ यथातेषामपि प्रकृतविषयत्व एव स्मरणरूपकसं देहभांतिमदुल्लेखापहृतिद्वये
 स्थानिदर्शनायंतिरन्यासाद्यलंकारत्वं। अप्रकृतविषयत्वेत्वलंकारांतरत्वमिति कल्पना
 प्रसंगात्। स्मृत्यादयश्च प्रकृतविषया इवाप्रकृतविषया अपि अलंकारभूतास्तत्र नोदाह
 रिष्यंते। न चोपमायामयं नियमः। यदप्रकृतेन प्रकृतसादृश्यवर्णनात्मनैव तया भाव्यमि
 ति। समुच्चयोपमाद्युदाहरणेषु प्रकृतयोरेवाप्रकृतयोरेव सादृश्यवर्णनस्य। उपमा
 त्वांगीकारात्। तद्वत्प्रकृतेनाप्रकृतस्य सादृश्यवर्णनमप्युपमेवेति युक्तं। एवं चोपमेयोपमा
 विप्रकृता प्रकृतविषयोपमाद्वयरूपतया नालंकारांतरतां भजते। अन्यथा तत्प्रकरणोदा
 हरिष्यमाणपरस्परोपमाया अपि अलंकारांतरत्वप्रसंगात्॥ परस्परभ्रमनिबंधनादि
 ष्वपि अलंकारांतरतापत्तेश्च। न चानन्वयप्रतीपोपमेयोपमासु सादृश्यवर्णनस्य पृथक् नि
 रूपणस्य च अविशिष्टत्वेनान्वयस्यानुपमात्वं इतरयोरुपमात्वं वक्तुं न युक्तमिति शं क्यं। य

राम

११

चोपमिति क्रियानिष्पत्तिस्तत्रोपमाशब्दप्रवृत्तिमिति सद्भावेन यत्र तदनिष्पत्तिस्तत्र न दभावे
 न च वैषम्यस्य स्पष्टत्वात्। इममेव विशेषमभिप्रेत्य काव्यप्रकाशिकादिलक्षणेषु अनन्व
 ययुदासार्थमेव यत्नः कृतः। नोपमेयोपमादित्युदासार्थः। उपमेयोपमादेरुपमांतर्गत
 त्वेपि व्यंग्यादिकृतत्वे चि अविशेषेण पृथग्गणनं न विरुध्यते। रूपकपरिणा मवत्। उ
 भोयदिव्योन्नि पृथक् प्रवाहावित्यत्र लक्षणाभावो न दोषः। यदितथा भूतो प्रवाहो स्या
 त्। तर्हि उपमीयेत न च तौ संभवतः तस्मान्न केनाप्युपमीयत इति उपमापरपर्याय उ
 पमित्यनिष्पत्तावपि उपमीयस्वीकारे तत्रोपमाशब्दस्य पारिभाषिकत्वापत्तेः। किंतु तत्रा
 ति शयोक्तिविशेषो लंकारः। अत एव काव्यप्रकाशिकायां प्रस्तुतस्य यदन्यत्वे यदर्थो
 क्तौ च कल्पनमिति अतिशयोक्तिषु परिगणय्य यद्यर्थोक्तौ कल्पनस्य। राकायामकृतं
 कंचेदमृतांशो भवेद्दुः। तस्या मुखं तदा साम्यपराभवमवाप्नुयादित्युदाहरणं। पुष्पं
 प्रवालोपहितं यदि स्यान्मुक्ताफलं वा स्फुटविद्रुमस्थं। ततो बुकुर्याद्विशदस्य तस्या

स्तान्नोष्ठपर्यस्तरुचः स्मितस्येति तु कविकल्पितोपमानाया उत्पाद्योपमेति व्यवहृतायाः
 उत्पाद्योपमाया उदाहरणं। तत्र यद्युत्पाद्यस्योपमानस्य संभाविततयातेनोपमिति
 निष्पत्तेर्लक्षणमस्येवेति नाव्याप्तिः। नचैवं चंद्रबिंबादिव विषमित्यसंभावितोपमा
 यामव्याप्तिः। तत्रासंभावितेनेवोपमानेनोपमिति क्रियानिष्पत्तेः कविनाविवक्षित
 त्वेन विवक्षानुसार्युपमिति क्रियानिष्पत्ति संभवात्। नहि वस्तुसदर्थनिबंधनोपमि
 तिक्रियानिष्पत्तिरूपमिति लक्षणमुच्यते। किंतुकविविवक्षानिबंधनात्त एव श्लोके
 विवक्षित इति विशेषणमर्थवत्। अन्यथा चंद्रवस्तुमुखमित्यादावपिलक्षणं न स्यात्
 चंद्रगतकांत्यतिशयस्य वस्तुनो मुखेऽभावेन विवक्षानुसरणं विनागत्यभावात्। चं
 द्रधवलाकीर्तिरित्यादौ च सर्वथैवलक्षणं न स्यात्। कीर्तौ धावत्यस्य लेशतोप्यभावात्।
 नचैवमननयेपि कविविवक्षया स्वस्यैवोपमिति क्रियानिष्पत्तिः संभवीति वाच्यं। सर्व
 थैवानुपमत्वद्योतने कविसंभैरे सति तथा विवक्षानुद्घात्। वृथा चरसिद्धिं भृंगेत्या

राम
 १२

१२
 मनचयमिति। अतएव वर्णमानमपि स्वस्य स्वस्मिन् साधर्म्येनान्वेतीति अनन्ययस्य सति अलं
 कारसर्वस्वकारादयो वदंति। ततश्च यथा भासिकतकरजः संयोजनेन रजोंतरव्यवच्छेदे सति
 कतकरजसोपिविलयनात् सर्वशानाविलसंभः सिध्यति। तथा रामरावणयोर्द्वंद्वं रामराव
 णयोरेवेत्यादौ स्वेन सादृश्यवर्णनया सदृशंतरव्यवच्छेदे सति वस्तुतः स्वेनाप्युपमाया अ
 संभवात्। अनुपमं रामरावणयोर्युद्धमित्यत्रैव कविसंभेद इत्युपमिति क्रियाया अनिष्पत्तेन
 च ये गतिव्याप्तिशंका म्बेदकाशः। एवं प्रतीयेषि। यत्रोपमित्यनिष्पत्तिः। आकर्ण्य सरोजादि
 वचनीयमिदं भुवि। शशांकस्तव वक्त्रेण पामरे रूपमीयत इत्यादौ न तत्रातिव्याप्तिशंका।
 उपमिति क्रियानिष्पत्तिमत्। गर्वमसंभाव्यमिमं लोचनयुगुले न किंवह सि मुग्धे। संतीह
 शान्तिदिशि दिशिरसस्मृनुनील नलिनानि दुत्यादि प्रतीपं उपमेयोपमावेत्युभयमपि
 संग्राह्यमेवेति न तद्वापनं लक्षणस्य दोषः। तथाहि उदाहृतं प्रतीपं तावदुपमाविशेष एव सा
 दृश्यवर्णनस्य प्रकृतविषयत्व इवा प्रकृतविषयत्वे पि स्मृतिरूपकसंदेहभात्यनेकधा ग्रह

नातत्त्वाख्यानोपमेत्येतादृशव्यवहारः कृतः परमिति न तत्राप्यव्याप्तिर्दोष इति विज्ञा-
 साचेयमुपमाद्विविधा। पूर्णा तु सा च। उपमानोपमेयसाधारणा धर्मोपमा वा
 चकानां चतुर्णां मुपादाने पूर्णा। तेषामेकस्य द्वयोस्त्रयाणां च लोपे सति लुप्ता।
 पूर्णायां क्वचित्साधारणा धर्मस्यानुगामितयानिर्देशः। क्वचिद्वस्तु प्रतिवस्तुभा-
 वेन। क्वचिद्विंबप्रतिविंबभावेन। क्वचित्श्लेषेणाक्वचिदुपचारेण। क्वचित्समा-
 सांतराश्रयणेन। क्वचिदेषां यथासंभवं मिश्रणेन। लुप्तायां तु नैवं भेदाः। त-
 स्यां साधारणा धर्मस्यानुगामित्वनियमात्। किंतु प्रकारांतरेण भेदावश्यंते। त-
 त्र पूर्णायां धर्मस्यानुगामिता। यथा। वागर्थविवेति। अतोत्यन्तिकस्तु शब्दस्या-
 र्जनसंबंध इति वागर्थयोर्नित्यसंबंधित्वं प्रसिद्धं। उमा महेश्वरयोरनयोरपि
 न एव कृभावंश्चंद्रचंद्रिकयोरिवेति तत्प्रसिद्धं। तथा च नित्यसंबंधित्वरूपो न सा-
 धारणा धर्मोऽनुगामितया। निर्दिष्टः। यद्यप्युक्तमामहेश्वरयोर्वागर्थवन्नि-

राम
 १३

त्यसंबंधित्ववर्णनेन तयोर्निरतिशयपरस्परप्रेमशालित्वं महामहिमत्वमित्यादिव्यज्य-
 तेन तथापि न ध्वनिगुणीभूतव्यंग्यव्यवहारः। न खलु व्यंग्यसंस्पर्शप्रतिभासादेनात्र चाह-
 ताप्रतीतिः। किंतु वाच्यवेचित्र्यप्रतिभासादपीति। प्रायस्तत्र संभवउत्सादिरूपं व्यंग्यं अलं-
 कारांतरंचम्रगायित्वेव तत्र दलंकारा उदाह्रियंते। एकस्यैव धर्मस्य संबंधिभेदेन द्वि-
 रूपादानं वस्तु प्रतिवस्तुभावः स च शुद्धो न संभवति। किंतु विशेषणया विशेष्यतया वा स-
 र्वत्र विंबप्रतिविंबभावकूरं वितः। वस्तुतोभिन्नयोर्धर्मयोः परस्परसादृश्यादभिन्नत-
 याऽथ्यवसितयोर्द्विरूपादानं विंबप्रतिविंबभावः। तत्र वस्तु प्रतिवस्तुभावस्य विशेषण-
 नां यथा। यां त्यामुहर्वलितकंधरमाननंतदाहृतं वृंतशतपत्रनिभंवहंत्या। दिग्धो मृते-
 न च विषेण च पश्यत्वा द्यागादं निरवातद्वमेह दये कृदाहः। अत्र विंबप्रतिविंबभावे-
 न निर्दिष्टयोः कंधराहंतयोर्वलिताहृतशब्दाभ्यामेक एव धर्मो विशेषणतयानिर्दि-
 ष्टः। विशेष्यता यथा। सानेन जगहे साध्वी हठात्साध्वसंबंधिना। वानरेणातिलोले

नवाता धृते वलरी। अत्र साध सवातयो विंद प्रतिविंब भावाप नयो कंथिता धृत श हा भा
एक एव धर्मो विशेष्यत यानि हि शः। शुद्ध विंब प्रतिविंब भावो यथा। पांडो य मं सापित
लंबहार इत्यादि। अत्र हरि चंद नवालात पोहार निर्मरोच विंब प्रतिविंब भावे न निर्दि
ष्टो। श्लो षो यथा। नारसिंह महीपाल समस्तो पिरिपुस्तव। पारावार समान तंदधा
ति स्वपद व्युतः। उपकारो यथा। उद्भवंत मुदिता विषंत तो भानुमंत मुनि चो मभ्रभृतः
पंकजैरिव कुमार मीक्षणे विस्मयेन विक्वेः प पुर्जनाः। अत्र विक्र। सः पुष्पधर्म ईक्षणे
सूय चरितः। समास भेदा ययणं यथा। तथा विहृद्वा नन चंद का त्या प्र पुष्प चक्षुः कु सु
कुमार्या। प्रसन्नचेतः सलिलः शिवो भूत संसज्यमानः शरदे वलोकः। अत्र विहृद्वा नन चंद
कां त्येति विशेषणं देवां शरदिव समास भेदे न प्रवर्तते। मिश्रणे शु अनुगामित्व विंब प्राप्ते
विंब भावयो मिश्रणं यथा नीम कांतैर्नृपगुरौः सबभूवो पजीविनां। अध्व्य आभिग
म्य श्रया दोरत्ने रिकारि वः। अत्र अध्व्यत्वमभिगम्यत्वं च नृपगुराणां या दोरत्नानां

राम
१४

हो सादृश्याधिकरणा स्यानुपलंभोक्त्या उपलभ्यमानेषु सादृश्यनिषेध पर्यवसानेप्यनु
पलभ्यमानगत सादृश्याभ्यनुज्ञानात्तत्रोपमिति क्रियानिष्पत्तिरस्तीति नाव्याप्तिः।
अतएव तस्य विशिष्यानुपादानादुपमानलुप्तता। एवो निरूप्यमाने कविना सादृश्यं
स्वात्मनो न चेत। प्रतिषेधमुपादाय पर्यवस्यति सोपमेत्यपिलक्षणा मनुसंधेयं। उ
पमिति क्रियानिष्पत्तिमत्तसादृश्यवर्णनमुपमा। स्वनिषेधा पर्यवसायि सादृश्य
वर्णनमुपमेति द्विविधमप्येतदुपमा सामान्यलक्षणा। अलंकारभूतोपमालक्षणा
त्वे तदेवा दुष्टा व्यंग्यत्वविशेषितं। विशिष्टोपमादिस्थले विशेषणं घुपमानां वाच्य
भूत विशिष्टोपमा। दि सिध्यंगत्वात् वाच्य सिध्यंगरूपगुणीभूत व्यंग्यतयेव तासां
नालंकारतेति न तदव्यापनं दोषः। नपद्यं मुखमेवेदमित्यादौ नोपमालंकारः। किं
तु प्रतिषेधो नीत प्रसन्नितया भांतिमान्। तदुपपादकतयोपमाचेत्युभयं व्यंग्यं
तथा विभांतिमदादिकमपि साधर्म्यमूलत्वमात्रेणोपमामध्ये परिगणयता हंति

आमेकधर्मचक्रइतिवस्तुप्रतिवस्तुभावः संतोषचिद्रूपसादयोर्विवप्रतिविवभावश्च । अथ
 विवप्रतिविवभावयोर्मिश्रणं यथा । पार्थनाशुदिता न पात्मजावाप्यरुहुरभिनीतमन्यवः ।
 आनपक्वधितपायसोबहिः शीतगर्भसलिलाइवहृदाः । अत्रवाप्यश्वेष्टेयस्यनपात्मज
 हृदविशेषणानां विवप्रतिविवभावसपेक्ष्यचारुता । उपचारविवप्रतिविवभावयोर्मिश्रणं
 यथा । साकिलाश्वासिता चंडी भर्ता तत्संश्रुतो वरो । उद्धवा मे दसिक्ता भूविलसग्राविकोरगे
 अत्राश्वासिते दसिक्तेत्यनयोर्वरोरगाणां च विवप्रतिविवभावसपेक्ष्य उद्धमनमुपमानोपमे
 ययोर्द्वयोरप्युपचरितं । मुख्यार्थस्य द्वयोरप्यसंभवात् । मुख्यार्थे तस्य गाम्यत्वात् । यदाहुः
 निष्कृतोद्गीर्णवांतादिगोरावृत्तिव्यपाश्रयात् । अति सुंदरमन्यनुग्राम्य वृक्षां विगाहत इति
 एव मन्यदपि । द्वयोर्मिश्रणस्य । अनुगामित्वविवप्रतिविवभावसमासभेदाश्रयणा
 मां मिश्रणं यथा । नृपंतमावर्तमनोज्ञनाभिः साव्यत्यगादन्यवध्वर्भवित्री । महीधरं भाग
 वशादुपेतं स्त्रो नोवहा सागरगामिनीव । अनव्यत्यगादित्यनुगामिधर्मः । अन्यवध्वर्भवि

त्री सागरगामिनीत्यनयोर्विवप्रतिविवभावः । आवर्तमनोज्ञनाभिरित्यत्र समासभेदाश्रयण
 मित्येतेषां मिश्रणं । अनुगामित्वश्लेषोपचाराणां मिश्रणं यथा । असौ मरुचुंबितचारुकेसरः प्र
 सन्नताराधिपमंडलाग्रणीः । वियुक्तरामातुरदृष्टिवीक्षितो वसंतकालो हनुमानिवागतः । अत्रा
 तुरदृष्टिवीक्षितइत्यादावनुगामित्वा । रामादिशब्दश्लेषः चुंबितशब्दस्य वसंतपक्षे उपचारः ।
 इत्येतेषां मिश्रणं । एवमन्येपिमिश्रणभेदाः सोदाहरणादृष्ट्याः । विवप्रतिविवभावोदाहरणे
 पुक्वश्चिद्विशेषः । क्वचित्सिद्धसाधर्म्यतया प्रतीयमानसाधर्म्ययोर्विवप्रतिविवभावः यथा ।
 पांशोयमं सार्वितलंबहारइत्यादौ । क्वचिदप्रसिद्धसाधर्म्यतया येन केनचित्प्रकारेणोपात्तसा
 धारसाधर्मयोर्विवप्रतिविवभावः यथा । तया विवृद्धाननचंद्रकांत्येत्यादौ । अत्र हि शरदपरि
 योः स्वतो प्रसिद्धसाधर्म्ययोर्विवृद्धाननेत्यादिना समासभेदाश्रयणे न उपात्तसाधारणधर्म
 योरेव विवप्रतिविवभावः । यथा कथंचित्साधर्म्यप्रतीतिविना विवप्रतिविवभावो न संभव
 त्येवाननुययात्त्वगुणान्नलोकेन ध्याते निर्गुणो रिपुः । इतीदमुपमानं नुविपरीतमिति स्मृत

मि ति उक्त रूपा या विपरीतोपमायाः कथं निर्वहः । तत्र हि सगुणत्व निगुणत्वयोर्नोपात्तेन न वा प्र
 तीयमानेन न धर्मसाधर्म्यप्रतीतिरस्ति । नैष दोषः । तत्राप्यात्यंतिकत्वस्वाभाविकत्वादि ध
 र्मसाधर्म्यप्रतीयमानेन तयोः साधर्म्यप्रतीतेः । अत्यथा यथा शब्दोदितस्य सादृश्यस्य सद्यो वै नि
 रालंबनत्वप्रसंगात् । एषा रूपायादिगुहाहता । लुप्ता ह विधा । धर्मलुप्ता । वाचकलुप्ता उ
 पमानलुप्ता वाचकोपमानलुप्ता धर्मोपमानलुप्ता धर्मवाचकलुप्ता वाचकोपमेयलुप्ता । ध
 र्मोपमानवाचकलुप्ता इति क्रमेणोदाहरणानि । कैलासतुल्य । अत्र कैलासगोरमित्यत्र
 वाचकलोपः । निकुंभतुल्यमित्यत्र धर्मलोपः । वाचकलोपः सर्वत्र समासादिविधायकशा
 ब्दकृतः । धर्मलोपस्त्वैल्लिङ्गः । प्रभावादिना निकुंभतुल्यमित्यपि वक्तुं शक्यत्वात् । यच्चोपमा
 मस्य च समागमो यच्च नैव वधोऽस्य कृतः । उपनतमेतदकस्मादासोत्तका कृतालीयमित्यत्र वा
 कालालशब्दो ह्यतिविषयेकाकालसमवेतक्रियावर्तिनोत्तेन काकागमनमिव तालपतन
 मिव काकालमिति इवार्थसमासाच्च तद्विषयादिति ज्ञापकात्सुप्तेतिसमासः । उभय

राम
 १६

विराट्पुत्रः

च विंबप्रतिविंबभावमपेक्ष्य लब्धात्मकं साधारणधर्मः । अनुगामित्वश्लेषयोर्मिश्रणं यथा । ग
 तेतवभ्रातरिवत्सपंचताविरायनश्चादमसंकुलं महत् । अदृष्टसंतानतयानशोभते वनं हरेः प्रा
 ण्यनादिकोदधेः । अत्र संतानशब्दश्लेषमपेक्ष्य लब्धात्मकं शोभारहितत्वं साधारणधर्मः । अनु
 गामित्वोपचारयोर्मिश्रणं यथा । तडिदुज्वलहेति मुत्तरः कुरुराजध्वजिनी विलोकयन् । प्रिययेव
 मियासकंपयापरिरेमेधतघर्मपाथसा । अत्र सकेपत्वनुगामिधर्मवैक्षया लब्धचरुभावं प
 रिरंभकर्तृत्वं भीत्यामुपचरितं । अनुगामित्वसमासभेदयोर्मिश्रणं यथा । ज्येनयक्षपरिधस
 रालकाः सांध्यमेघरुचिरार्द्रवाससः । अंगनादवरजस्वलादिशोनोवभ्रवुरवलोकनक्षमाः
 अत्र पक्षपरिधसरेत्यादिविशेषणयोः समासभेदाश्रयणो न साधारण्यमपेक्ष्यानवलोकन
 क्षमत्वमनुगामिधर्मश्चरुताजिज्ञासां पुष्पाति । वस्तुप्रतिवस्तुभावविंबप्रतिविंबभावयोर्मि
 श्रणं यथा । लिंगैर्मुदः संहतविक्रियास्तद्गदाः प्रसन्नादवगूढनकाः । वैदर्भमामं अययुस्तदी
 याप्रत्यर्थपूजासुपदाहलेन । अत्र विंबप्रतिविंबभावापन्नयोः क्रोधनक्रयोः संवतगूढशब्दो

यत्वं पालयसे धर्मं हत्याचनियमेन च। स वै राघव शार्दूल धर्मस्त्वामभिरक्षतु। अत्र राघवः शार्दूल
 इवेत्यर्थे उपमितं व्याघ्रादिभिः सामान्या प्रयोगादिति समासे धर्मवाचकयोर्लोपः। धर्मवाचक
 लुप्तायां धर्मलोपस्येच्छिकत्वमपि। यथा। नृणां यं सेवमानानां संसारोप्यपवर्गति। तं जगत्स्य
 भजन्मर्त्यश्च वाचं इदं कलाधरं। अत्रापवर्गइवाचरतीत्यर्थे अपवर्गतीत्यत्राचारार्थस्य विशेषो लो
 पाद्वाचकधर्मस्यापिलोपः। चंवेत्यत्र चंवात्तरा पुरुष इवेति अस्मिन्नर्थे इवेति कृताविति वि
 हितस्य कनो लुप्तानुष्य इति लुब्धिवानाद्वाचकलोपो धर्मलोपश्च। अस्य श्लोकस्य यद्वाक्यानां सु
 खमयः संसारोप्यपवर्गति। तं शंभुमभजन्मर्त्यश्च वात्मा हिताकृतेरिति पाठे नोभयत्रापि ध
 र्मस्य अवगममपि संभवति। रूपयौवनलावण्यस्य हणीयत राकृतिः। पुरतो हरिणा स्त्रीणां मे
 षपुष्पायुधीयति। अत्र वाचकोपमेययोर्लोपः। रूपयौवनेत्यादिविशेषणसामर्थ्यात्। स्वा
 त्मानं पुष्पायुधमिवाचरतीत्यस्यार्थस्य गम्यमानत्वात्। स्वात्मन उपमेयस्य लोपः कवेरेच्छिकः
 न चैष इत्युपमेयस्योपादानमस्तीति शंका। तस्य कर्मविभक्त्यभावेन पुष्पायुधीयतीत्यत्रो

राम
 १७

पमेया समर्पकत्वात्। अत्रैव हरिणा स्याद्विणीइवायते अक्षिणी आसामित्यस्मिन्नर्थे नुशिष्टे
 हरिणा स्त्रीणामिति पदे धर्मोपमानवाचकानां लोपः। सर्वोप्ययं सप्तम्युपमानपूर्वपदस्येत्या
 दिशास्त्रे कृत एव लोपः। त्रिलोपे धर्मलोपस्येच्छिकोपि संभवति यथा यज्ञो रणामस्य चेति
 श्लोकस्य द्वितीयपाठे समासार्थोपमाया। एवं लुप्तायामशोविधाः प्रदर्शिताः। काव्यप्रका
 शिकाकारादिभिस्तु पूर्यायाः षड्विधा लुप्ताया धर्मलुप्तादिष्वप्यंतरभेदेन कैश्चिदेकोन
 विंशतिरन्ये विंशतिर्विधाः प्रदर्शिताः। तत्रायं विभागः। पूर्यातावद्विविधा। श्रोतव्या र्थवि। सा
 दृश्यमात्रवाचकयथेवादिशब्दवती श्रोती। सा दृश्यविशिष्टधर्मिपर्यंतितुल्यसदृशसंकाशादि
 शब्दवत्यार्थी। द्विविधापि वाक्ये समासेन द्विते चेत्येवं षड्विधा पूर्या। धर्मलुप्तापि पूर्या विदे
 वविभागवती किंतु श्रोती न द्वितेन संभवतीति पंचविधा वाचकलुप्ता कर्मकतरा मुलोः कर्मा
 धिकरणकाचोः क्यङिणिनि समासे चेत्येवं सप्तविधा। उपमानलुप्ता वाक्यसमासयोर्द्विवि
 धा। धर्मवाचकलुप्ता क्लिप्तसमासयोर्द्विविधा धर्मोपमानलुप्ता वाक्यसमासयोर्द्विविधा।

१०/५

चित्रमीमांसा

chitra mimosa

108/5

त्रोपमेयं क्रमेण देवदत्तागमनं दस्यूपनिपातश्चेतेन देवदत्तदस्यु समागमः काकनाल समा
गमसदृश इति फलतिततः काकनालमिव काकनालीय इति द्वितीय इति सार्थं समासाच्चतद्वि
षयादिति छप्रत्ययः। ततश्च पतनाल फलेन यथा काकवधः एवमुपनिपातनेर्दस्युभिर्देव
दत्तस्य वध इत्यर्थः। यदाह भगवान्माख्यकारः। एवंतर्हि हिमावर्धो काकागमनमिव
नालपतनमिव काकनालं काकनालमिव काकनालीयमिति। तच्च विवृतं केयटेन तत्र काकाग
मनं देवदत्तागमनस्योपमानं नालपतनं दस्यूपनिपातस्य नालेन तु यः काकस्य वधः स दे
वदत्तस्य दस्युना वधस्योपमानमिति। अकस्मादुपनतत्वेन समानो धर्मः। तदाह वृत्तिकारः
तेन काकनायलो नामाकस्मादुपनतं चित्रीकरणमुच्यत इति ततश्चात्र काकागमननालप
तनसमागमरूपस्य पतनालकृतकाकवधरूपस्योपमानस्यानुपादानात्। प्रत्ययार्थोप
मायां धर्मोपमानलोपः समासार्थोपमायां च कोपमानलोपः। अनेव किमिति ब्रूमो वय
मिति तृतीयपादपाठे प्रत्ययार्थोपमायां धर्मोपमानलोपः। अत्र धर्मलोपमात्रमैष्टिकं